

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Решота В.В.,

к.держ.упр., доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено історичні передумови виникнення адміністративного судочинства в Україні у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Визначено етапи становлення та розвитку адміністративної юстиції в Україні та причини її занепаду у складі СРСР.

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративна юстиція, квазісуди, судова реформа.

Решота В.В. / ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В УКРАИНЕ / Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Украина

В статье исследованы исторические предпосылки возникновения административного судопроизводства в Украине в составе Российской империи и Советского Союза. Определены этапы становления и развития административной юстиции в Украине и причины ее упадка в составе СССР.

Ключевые слова: административное судопроизводство, административная юстиция, квазисуды, судебная реформа.

Reshota V.V. / PREREQUITES FOR ADMINISTRATIVE JUDICIARY CREATION IN UKRAINE / Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Historical backgrounds of Ukraine's administrative justice creation in the Russian Empire and the Soviet Union are analyzed in the article. The stages of formation and development of administrative justice in Ukraine and the reasons for its abolishment in the USSR are defined.

The article deals with the issue of administrative justice creation in Ukraine. It is an essential feature of any democratic state which ensures rights and freedoms of all individuals are ensured. The main task of administrative justice is to protect rights and freedoms of persons and legal entities in their relations with public administration.

It is proposed to single out 5 periods of administrative justice in Ukraine under Russian Empire and Soviet Union: creation of judicial and administrative bodies in order to resolve public disputes (1864-1917); projects of administrative justice creation in the period of Ukraine's state formation (1917-1920); abolishment of administrative justice in state administration of USSR (1920-1991); creation and development of administrative justice in Ukraine (1991-2005); institutionalization of administrative judiciary in Ukraine.

Institute of administrative justice in Ukraine has come a long way of its formation. In the second half of the nineteenth century a significant interest in the problems of administrative justice appeared in Ukraine. It is necessary to stress upon the fact that essential role in resolving of disputes between public administration and citizens played quasi-judicial institutions. However, the lack of state independence, complete denial of administrative justice by Soviet authorities and for other reasons it was impossible to create this democratic institution in Soviet Union. Only after Ukraine proclaimed its independence it made possible to modernize the current system of human rights protection from public administration illegal acts, actions or inaction.

Key words: administrative judiciary, administrative justice, quasi-judicial, judicial reform.

Виникнення держави та наділення владою певних представників суспільства поставило у нерівне становище громадян, для яких завжди важче відстоювати свої законні права та інтереси у конфліктних відносинах з посадовцями органів публічної адміністрації. Наявність важелів впливу у таких представників надає їм можливість зловживати владою для задоволення власних потреб та інтересів, деколи всупереч інтересам звичайних громадян. Для захисту останніх і була створена адміністративна юстиція, органи якої повинні незалежно та неупереджено розглянути та вирішити конфлікт між громадянином та органом, посадовою чи службовою особою публічної адміністрації.

Окремі аспекти розвитку адміністративного судочинства в Україні стали предметом дослідження багатьох науковців. Так, цьому питанню присвячено наукові праці В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, А. Т. Комзюка, М. М. Коркунова, Р. О. Куйбіди, О. П. Рябченко, Ю. М. Старилова, Ю. А. Тихомирова, М. М. Тищенко, Г. Й. Ткач та ін. Однак, не применшуючи наукові здобутки зазначених авторів, слід зазначити, що питання історіографії інституту адміністративного судочинства недостатньо висвітлені, що й визначає актуальність написання наукової статті з цієї проблематики.

Метою статті є дослідження передумов виникнення та історичного розвитку адміністративного судочинства в Україні у складі Російської імперії та Радянського Союзу.

Протягом всього періоду існування держави було багато спроб створити такі органи. Проте дієвими вони можуть бути лише у демократичних правових державах, де ефективно функціонує взаємодія та взаємостримування гілок державної влади. Розвиток вітчизняної адміністративної юстиції має відбуватися з урахуванням не тільки

міжнародного законодавства і досвіду, а й традицій національної правової системи на основі існуючої вже моделі захисту прав громадян від зловживань органів державного управління та місцевого самоврядування.

Становлення та розвиток адміністративної юстиції в Україні були обумовлені рядом факторів. Насамперед необхідно вказати на те, що відсутність єдиної незалежної держави, розподіл територій країни між іноземними державами, часто відсутність навіть статусу автономії та інші об'єктивні причини унеможлилювали створення такого демократичного інституту, як адміністративна юстиція. Саме тому пріоритети в розвитку української політичної думки від Б. Хмельницького та П. Орлика до П. Могилі і М. Грушевського були спрямовані на досягнення державної незалежності. Виняток становить лише М. Драгоманов, конституційний проект якого базувався на пріоритеті прав людини та громадянина, передбачаючи, зокрема, можливість подання судового позову проти держави [1, с. 28].

Перебування у складі Російської імперії, а потім у СРСР мало визначальний вплив на становлення адміністративної юстиції в Україні. Незважаючи на це, у періоди недовгої самостійності української держави, були зроблені деякі спроби щодо інституціоналізації адміністративної юстиції.

Проводячи аналіз наукової літератури з питань адміністративної юстиції, можна запропонувати наступні етапи розвитку цього інституту на території України:

1. 1864–1917 рр.: формування судово-адміністративних органів з вирішення спорів у сфері державного управління, видання фундаментальних досліджень з проблем адміністративної юстиції.

2. 1917–1920 рр.: проекти формування адміністративної юстиції у період створення незалежної української держави.

3. 1920–1991 рр.: занепад та заперечення інституту адміністративної юстиції у державному управлінні Радянського Союзу.

4. 1991–2005 рр.: становлення та розвиток адміністративної юстиції в Україні.

5. З 2005 р. формування та розвиток адміністративного судочинства.

У той час, як у XVIII–XIX століттях у країнах Західної Європи утворюються адміністративні суди та створюються специфічні моделі адміністративної юстиції, до свідомості суспільства Російської імперії, де переважали імперсько-теоретичні уявлення про державу, ці ідеї потрапили лише у 60–70-х рр. XIX століття. І лише на межі XIX–XX століть, у період «європейської модернізації країни», у ролі провідника теорії правової держави, атрибутом якої є адміністративна юстиція, виступили деякі академічні вчені (наприклад, П. І. Новгородцев). Проте такі видатні постаті, як Ф. Достоєвський, Л. Толстой, В. Соловйов та інші й надалі продовжували критикувати західну модель державності та права, наполягаючи на особливому шляху Росії до справедливого людського співжиття.

Починаючи з 1864 р., коли була проведена судова реформа, і до 1917 р. у царській Росії поступово з'являлися перші елементи адміністративної юстиції. Розгляд спорів між громадянами та органами державного управління здійснювався загальними судами і у деяких випадках – мировими судьями. Як правильно зазначає Г. Й. Ткач, українська дослідниця адміністративної юстиції, судова система Росії не знала чіткої структури органів адміністративної юстиції, існували лише деякі її початкові форми, які швидше можна розцінювати як передумови виникнення цього інституту [2, с. 91]. Відповідно сумнівно виглядає твердження, що «на території України поява адміністративної юстиції сягає середніх віків, її становлення... розпочалося раніше, аніж у середньому по Європі. Історія української адміністративної юстиції бере свій початок з 16–17 століть» [3]. Адже не наводяться приклади таких органів, лише далі згадується про формування протягом XVIII–XIX століть поняття нагляду, що здійснював Сенат та прокуратура. Але навіть при широкому розумінні адміністративної юстиції як системи судових та квазісудових установ прокуратура не може бути віднесена до органів адміністративної юстиції, оскільки не відповідає ознакам цього інституту.

У другій половині XIX століття на території Російської імперії, у тому числі на територіях сучасної України, склалась особлива система вирішення адміністративно-правових спорів. З одного боку, ця система характеризувалась простотою, елементарністю, з другого – невинуватою ускладненістю. Простота цієї системи полягала в існуванні лише двох інстанцій. Нижчою інстанцією були спеціальні судово-адміністративні «присутствія» (присутності), а другою і останньою – Перший департамент Сенату. Проте ця система характеризувалась і значними недоліками, як-от: складність та несистематичність органів першої інстанції, непостійність їх роботи, нечіткість розмежування компетенції між власне присутствіями, а також між цими органами та Сенатом, відсутність регламентованих процесуальних правил, активна участь та вплив на прийняття рішень представників активної адміністрації тощо.

В. М. Грибовський на початку минулого століття писав, що «нагляд за управлінням і адміністративна юстиція представляють собою найслабшу сторону урядової організації Імперії... Справжніх спеціальних органів адміністративної юстиції не лише німецького, але й французького зразка не існує; адміністративна юстиція виконується деякими органами загального і спеціального управління поряд з їх основними обов'язками, до числа яких входить

і нагляд» [4, с. 182]. І. Т. Тарасов також схилився до думки, що «в Росії немає правильно організованої і цілісної системи адміністративної юстиції, але є усі елементи для її створення». Вищим органом адміністративної юстиції був Перший департамент Урядового Сенату, а інші функції були розподілені між «установами, які, не будучи адміністративними судами у точному значенні цього слова, тим не менше відають деякими справами адміністративної несправди і тому мають значення подоби адміністративних судів» [5, с. 295].

Таким чином, для розгляду скарг громадян з селянських, земських, міських, фабричних справ, військової повинності, податків та інших питань на рівні першої інстанції, створювалися спеціальні присутствія по 10–14 у кожній губернії. Крім губернських присутствій з міських справ, діяли особливі присутствія з міських справ, що були створені у Петербурзі, Одесі, Миколаєві, Керчі та Севастополі.

Губернські присутствія у літературі ще називаються «змішаними губернськими присутствіями» [6, с. 18], оскільки до їх складу входили як чиновники, так і представники дворянського, земського та міського самоуправління, зокрема, губернатор, віце-губернатор, провідир дворянства, голова окружного суду, депутати міських чи земських зборів, а також, що важливо, посадовці, які були фахівцями у сфері, якою займалось присутствіє. Звідси випливає така ознака, як наявність вузької спеціалізації вирішення спорів та наявність у складі спеціальних органів фахівців у відповідних сферах управління, що характеризує також сучасні органи адміністративної юстиції країн англосаксонської моделі. Та й самі присутствія Російської імперії можна визначити як квазісудові установи. Таким чином, хоча моделі адміністративної юстиції англосаксонських країн та Російської імперії не були у безпосередньому взаємозв'язку, оскільки розвивались окремо одна від одної, проте можна простежити спільні елементи, що їх характеризують.

На думку О. М. Бандурки та М. М. Тищенко, функції нижньої інстанції з розгляду справ адміністративної юстиції, окрім різного виду присутствій, були покладені на «численні установи й посадовці осіб: повітові й міські поліцейські управління, губернські управління, губернаторів та генерал-губернаторів» тощо. І. Т. Тарасов також визначає, що до «відання більшої частини органів поліції і адміністрації, починаючи з повітових і міських поліцейських управлінь та закінчуючи Комітетом Міністрів та Державною Радою, входять у більший чи менший мірі також і справи адміністративної юстиції» [5, с. 296]. Проте в основному вони є суто управлінськими установами та посадовцями, що могли розглядати скарги в адміністративному порядку. Відповідно, на нашу думку, їх не слід відносити до органів адміністративної юстиції, на відміну від губернських присутствій, які будучи квазісудовими установами, виконували деякі функції адміністративної юстиції. Винятком є земські дільничні начальники, які отримали судові функції, що попередньо належали повітовим мировим судьям.

Органом, що здійснював контроль за діяльністю усіх органів управління імперії, був Сенат. М. М. Коркунов так і вказує, що «вищим органом адміністративної юстиції у нас є Сенат» [7, с. 378–388]. А точніше, функції адміністративної юстиції виконував Перший департамент Сенату, до повноважень якого входило вирішення «непорозуміння та ускладнень у процесі виконання, спорів та суперечки за владу» між власне органами управління, а також розгляд у якості найвищої інстанції скарг приватних осіб та громадських установ на адміністрацію щодо «сумнівів в законності її актів».

Перший Департамент Сенату І. Т. Тарасов визначив як «купол без будинку і фундаменту, оскільки ні середніх, ні нижчих загальних судово-адміністративних інстанцій

чи адміністративних судів не існує, а...слабкі подоби цих судів, звичайно, не можуть заповнити цієї істотної прогалини» [8, с. 264-265]. Функціонально цей орган мав бути судом, проте організаційно був формальним місцем розгляду спорів. Членами Першого департаменту Сенату були сенатори, які призначалися з осіб перших трьох класів, при цьому їх стаж роботи та освіта не враховувались. Процес практично проходив через канцелярію, а слухання справи не могло відбуватися в більшості випадків без особистої присутності представника зацікавленого міністерства, якому належало право вирішального голосу нарівні з суддями. При вирішенні справ не додержувались принципи змагальності, гласності, а також звичною була тяганина при вирішенні справ.

У науковій літературі Російської імперії одним із перших, хто звернув увагу на інститут адміністративної юстиції, був видатний вчений І. С. Андрієвський, стаття якого, присвячена питанню адміністративного суду, була надрукована у 1873 р. у Російському енциклопедичному словнику Н. Н. Березіна. Після виходу у 1879 р. магістерської дисертації українського дослідника М. О. Куплеваського «Административная юстиция в Западной Европе. I. Административная юстиция во Франции» [9, с. 143-174] розпочався етап наукових пошуків та досліджень природи цього інституту, функціонування його у зарубіжних державах.

У період з 1880 до 1916 рр. було видано чимало фундаментальних наукових досліджень російських та українських дослідників адміністративної юстиції. Науковці досліджували питання сутності, значення, форм існування та організації адміністративної юстиції в Росії та зарубіжних державах.

Намагання створити дієву систему адміністративної юстиції мало розвиток не лише у науковій літературі, але й у практичній діяльності. Зокрема, у 1905 р. була створена особлива нарада для перегляду діяльності Сенату. Аж до 1917 р. ця нарада розглядала різні варіанти проведення реформи, і перед Лютневою революцією 1917 р. прийняла рішення про покладення на Сенат функцій вищого адміністративного суду та про введення у судових округах посад адміністративних суддів [6, с. 5]. Крім того, восени 1908 р. Міністерство внутрішніх справ на основі тез П. А. Столипіна склало доповідь під назвою «Проект перетворення установ губернського управління статс-секретаря Столипіна», де визначалося поняття адміністративної юстиції і пропонувалася програма адміністративних заходів, покликаних створити систему повітово-волосних органів адміністративної юстиції та якісно покращити діяльність як губернських присутствій, так і Сенату. Проте вбивство Столипіна, Перша світова війна не дали можливості на втілення цих програм у життя. Крім того, у 1917 р. Тимчасовим урядом була створена Особлива комісія із укладення проекту основних законів. Одним з підготовлених нею був проект закону про адміністративні суди, який був ухвалений 30 травня 1917 р., відповідно до якого у кожен повіт призначався адміністративний суддя. У губернських містах створювалися адміністративні відділення при окружних судах. Адміністративні судді розглядали спори між державними органами і органами місцевого самоврядування, а також громадськими організаціями. 7 вересня того ж року віданню цих судів були підпорядковані земельні та продовольчі комітети.

Проте зміни, які принесла Жовтнева революція, не дали перевірити дієвість цих проектів, зокрема, Декретом № 1 радянської влади про суд від 22 листопада 1917 р. діяльність усієї системи адміністративної юстиції, як і судової загалом, було припинено. Нагляд за законністю в управлінні був переданий народним судам та революційним трибуналам [10, с. 43].

Становлення інституту адміністративної юстиції в Україні не буде повним без розгляду періоду недовгого іс-

нування державної незалежності України у 1917–1920 рр. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. визначала, що судова влада в рамках цивільного, кримінального й адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами. У період правління гетьмана П. Скоропадського одержали законодавче закріплення положення, відповідно до яких Генеральний суд Української держави був вищим судом з адміністративних справ [11, с. 90].

У проекті Основного Державного Закону УНР за часів існування Директорії питанню адміністративної юстиції було надано ще більше уваги, що вказує на значну зацікавленість тодішнього уряду до цього правозахисного інституту. Згідно Артикула № 130 цього Проекту, який підготувала урядова комісія, створена за часів Директорії на чолі з С. Петлюрою, адміністративна влада відокремлюється від судової за взірцем французької моделі. В Артикулі № 103 вказувалось, що Найвищий Державний Суд складається з усіх членів Найвищих Касаційного та Адміністративного Судів і їх президій. Адміністративними судами нижчої інстанції мали стати загальні суди, яким надавалося право вирішення питання відповідності розпоряджень місцевих органів положенням законів, а також щодо того, чи не перевищила місцева влада своєї компетенції. Артикул № 31 визначав функціональний напрямок діяльності адміністративного суду, зокрема, тут вказувалось, що на всій території Української держави утворюється на судових засадах один Найвищий Адміністративний Суд, який розглядає питання про «правну важність розпоряджень державних і адміністративних органів та органів самоврядування» [2, с. 92].

Таким чином, у період недовгого існування української державності достатня увага була приділена питанням адміністративної юстиції. Вже тоді були намагання побудувати правову державу із дотриманням прав та свобод людини і громадянина. Аналіз законодавчих проектів того періоду дозволяє прийти до висновку, що інститут адміністративної юстиції досяг значного розвитку і на конституційному рівні закріплювалися положення щодо формування самостійної гілки адміністративного судочинства.

Прихід більшовиків до влади унеможливив подальший розвиток адміністративної юстиції. Поступово усі ідеї щодо створення цього інституту згортаються, адже їх лозунги «вся влада Радам» не були сумісними із теорією розподілу державної влади, створенням правової держави, хоча політика перших років радянської влади і була направлена на створення адміністративних судів. Так, у 1918 р. у наркоматі Держконтролю був розроблений перший проект створення адміністративного суду, який передбачав утворення Особливого комітету із розгляду скарг при Держконтролі, а також місцевих відділень комітету. Згідно постанови VI Надзвичайного Всеросійського з'їзду рад 1918 р. про дотримання законності зоб'язано всіх посадових осіб складати протокол на вимогу громадян, які бажають оскаржити їх дії, тяганину чи інші створені їм ускладнення. У 1921 р. Інститутом радянського права при Московському державному університеті був розроблений проект декрету про адміністративну юстицію РСФРР, а у 1922 р. аналогічний проект був розроблений Народним комісаріатом юстиції УРСР [12, с. 19]. У 1921–1922 рр. висловлювались пропозиції щодо розширення права судового оскарження незаконних рішень органів управління та незаконних дій посадових осіб.

Уся подальша робота щодо забезпечення законності при здійсненні управління стосувалась інших форм розгляду скарг громадян, зокрема, відомчого, громадського контролю, прокуратури тощо. Хоча адміністративні суди і не були створені, окремі категорії спорів з приводу законності правових актів, дій органів та посадових осіб державного управління передавались на розгляд спеціальних органів: бюро скарг Народного Комісаріату Держконтро-

лю, страхових рад, житлових комісій, примирних камер, третейських судів та земельних комісій. Так, Декретом Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 9 квітня 1919 р. на органи Державного контролю було покладено обов'язок здійснення нагляду за скаргами громадян. Постановою Народного Комісаріату Держконтролю від 4 травня 1919 р. було створене Центральне бюро скарг, а постановою від 24 травня 1919 р. – місцеві бюро скарг. Спочатку їх роль полягала лише у зборі та концентрації скарг, контролі за їх розглядом у відповідних відомствах, але пізніше вони стали самі вирішувати скарги, за винятком скарг на виконкомі. Прийнятий 12 жовтня 1927 р. Адміністративний кодекс Української РСР, що був єдиним таким кодексом серед усіх республік СРСР, визначав адміністративно-процесуальний порядок розгляду скарг на дії місцевих органів. За деякими незначними винятками у цьому акті не передбачалось судового оскарження дій чи актів органів державного управління.

У той час були висловлені пропозиції щодо створення спеціальних адміністративних судів для забезпечення законності у державному управлінні, але вони прийняті не були. Створені в держапараті спеціальні органи для вирішення скарг громадян на дії адміністрації (страхові ради, житлові комісії, третейські суди і земельні комісії) проіснували недовго. Всі спори були передані до компетенції народних судів.

Встановлення сталінської диктатури практично зовсім зупинило процес становлення адміністративної юстиції, адже вона розглядалась як чужий природі соціалізму інститут. Вважалось, що в державі нового типу не могло бути протиріччя між громадянином і адміністрацією, права та інтереси громадян захищаються і гарантуються всією системою соціалістичних суспільних відносин через солідарність інтересів держави і громадян. Так, звернення громадян в суд з позовом на дії та рішення органів управління та посадових осіб могли підірвати міф про ефективність радянського державного управління. Тільки у післявоєнні роки вчені знову повернулися до розгляду проблематики адміністративної юстиції, яка продовжувала носити суперечливий характер.

Лише у 70-х рр. на конституційному рівні було закріплено право громадян на оскарження адміністративних рішень до суду. Так, ч. 2 ст. 58 Конституції СРСР 1977 р.

встановила, що дії посадових осіб, здійснені з порушенням закону, з перевищенням повноважень, що обмежують права громадян, можуть бути в установленому порядку оскаржені до суду.

У кінці 70-х рр. у науковому колі питання дослідження адміністративної юстиції отримало нове дихання. У монографії Д. М. Чечота «Адміністративна юстиція: Теоретические проблемы» [13], яка вийшла у 1973 р., розглядалися питання підзаконності діяльності органів державного управління та необхідність здійснення за нею судового контролю, рівень розвитку адміністративної юстиції у зарубіжних країнах, а також щодо вирішення спорів у різних сферах державного управління.

Закон СРСР «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій посадових осіб, що обмежують права громадян» був прийнятий лише 30 липня 1987 р. Він встановив загальне правило громадян на судову скаргу, проте оскаржувати можна було лише одноособові дії посадових осіб. 2 листопада 1989 р. на підставі Закону СРСР «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що обмежують права громадян» громадяни отримали право оскаржити рішення, дії чи бездіяльність органів державного управління. Водночас не підлягали судовому оскарженню акти органів державного управління і посадових осіб, які мали нормативний характер. Зверненню до суду обов'язково мало передувати оскарження дій органу державного управління чи посадової особи до органу вищого рівня в порядку підлеглості.

Отже, інститут адміністративної юстиції в Україні пройшов довгий шлях свого становлення. Починаючи з другої половини XIX століття на території України відбулось значне зацікавлення проблемами адміністративної юстиції. Активно формувались квазісудові утворення у вигляді судово-адміністративних органів з вирішення спорів у сфері державного управління. Проте відсутність державної незалежності, повне заперечення адміністративної юстиції радянською владою та інші об'єктивні причини унеможлилювали створення цього демократичного інституту. Лише із проголошенням незалежності України був взятий курс на модернізацію існуючої системи захисту прав громадян у сфері державного управління та місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьменко О. В. Адміністративна юстиція в Україні : навчальний посібник / Оксана Володимирівна Кузьменко. – К. : Атіка, 2007. – 156 с.
2. Ткач Г. Й. Історія становлення і розвитку адміністративної юстиції в Україні / Г. Й. Ткач // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали III регіональної наукової конференції. – Львів : Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 1997. – 290 с.
3. Історія розвитку адміністративного судочинства України / Вищий адміністративний суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/ua/history_administrative__legal.html
4. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империи : изъ лекцій по русскому государственному и административному праву / В. М. Грибовский. – Одесса : Техникъ, 1912. – 258 с.
5. Тарасов И. Т. Организация административной юстиции / И. Т. Тарасов // Юридический вестник. – 1897. – № 9. – С. 158–159.
6. Стариков Ю. Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы / Ю. Н. Стариков. – М. : Изд-во НОРМА : НОРМА-ИНФРА, 2001. – 304 с.
7. Коркунов Н. М. Русское государственное право : в 2 т. / Н. М. Коркунов. – Т. 2 : Часть особенная. – С.-Петербургъ : Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 739 с.
8. Бандурка О. М. Адміністративний процес : підручник [для вищих навч. закл.] / О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 288 с.
9. Куплеваський М. О. Административная юстиция во Франции / М. О. Куплеваський // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемчушенко (голова) [та ін.]. – Т. 5 : Поліцейське та адміністративне право / упоряд. Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко. – К. : Юридична книга, 2003. – С. 143–174.
10. Юрков Б. Н. Судебное обеспечение законности в деятельности административных органов / Б. Н. Юрков. – Харьков : Вища школа, 1987. – 168 с.
11. Слюсаренко А. Г. Історія Української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – 187 с.
12. Николаева Л. А. Судебный надзор за законностью в советском государственном управлении / Л. А. Николаева. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1973. – 64 с.
13. Чечот Д. М. Административная юстиция (Теоретические проблемы) / Д. М. Чечот. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1973. – 133 с.